

У червні минулого року головний науковий співробітник Центру етнологічних досліджень ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ Сергій Сегеда прочитав у Європейському колеґіумі польських і українських університетів (м. Люблін, Польща), де навчаються в аспірантурі громадяни Польщі, України та інших країн, цикл лекцій з історії, етнології, антропології та археології Центрально-Східної Європи. Згодом вони були опубліковані польською, українською та англійською мовами в окремому виданні під назвою «*Wspólne korzenie cywilizacyjne Polski i Ukrainy (historia, etnologia, archeologia)*» (Lublin, 2007). Книга вийшла невеликим тиражем і практично недоступна широкому загалу. У зв'язку з цим редакція часопису «Народна творчість та етнографія» ухвалила опублікувати її розділи у вигляді циклу статей, тематично пов'язаних між собою. В текст внесено незначні зміни.

## ПЕРВІСНЕ ЗАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ. НАЙДАВНІША ЛЮДНІСТЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Сергій СЕГЕДА

Первісне заселення теренів сучасної України та Польщі тісно пов'язане з процесом антропогенезу — виникнення і формування людини. Нині достеменно відомо: біологічна історія людства розпочалась близько двох з половиною мільйонів років тому. На думку більшості вчених, найвірогіднішою праатьківщиною роду «*Homo*», який включає викопних та сучасних людей, була Африка, а точніше — область Східноафриканського рифту — гігантського гірського розлому, що тягнеться з півночі на південь континенту впродовж декількох тисяч кілометрів. Саме цей регіон входив до ареалу австралопітеків — людиноподібних мавп кінця третинного — початку четвертинного геологічних періодів, які вважаються безпосередніми попередниками людей; тут виявлено кісткові рештки найдавнішої людини — «*Homo habilis*» (людини вмілої) і виготовлені нею знаряддя праці, які належали до першої в світі археологічної культури — олдувайської або олдованської<sup>1</sup>. Згодом в Олдувайській ущелині в Танзанії визначний англійський палеоантрополог Льюїс Лікі знайшов також кісткові рештки архантропів — перших «справжніх» людей, які належали до біологічного виду *Homo erectus* («людина прямоходяча»). З Африканського континенту бере витоки і людина сучасного фізичного типу<sup>2</sup>.

Удосконалення фізичного типу далеких пращурів сучасних людей відбувалося в умо-

вах різких змін клімату. Внаслідок загального похолодання, яке настало ще в кінці третинного геологічного періоду, в середніх широтах північної півкулі утворилися гігантські льодовики, які періодично наступали і відступали. У період найбільшої активності льодовика (250–100 тис. років тому) потужний шар криги скував понад 30 % поверхні Євразії, обіймаючи північну і середню смуги теренів Польщі й України. В прилеглих до льодовика зонах утворювалися заболочені рівнини і тундри, а на південь від них — холодні ліси і лісостепи, де з'явилися арктичні тварини, а саме: мамонти, шерстисті носороги, північні олені, печерні ведмеді тощо<sup>3</sup>. Наступи льодовиків супроводжувались зниженням рівня світового океану, що сприяло міграціям із Африки в Євразію первісних людських колективів — представників виду *Homo erectus*.

За даними археології, перші люди на теренах Європи з'явилися близько двох мільйонів років тому. Про це свідчать нечисленні стоянки з примітивними знаряддями праці, виявлені в деяких районах Південної та Центральної Європи (наприклад, у гроті Валоне поблизу Ніцци, у Приморських Альпах). Проте відвідини людьми Європи в той час мали епізодичний характер. Справжнє заселення континенту відбулося пізніше — близько мільйона років тому, за так званої ашельської археологічної культури, або доби раннього палеоліту (від

містечка Сент-Ашель у Франції, де вперше виявлено кам'яні вироби цієї історичної епохи), яка датується 1,5 млн. — 150 тис. років тому. Творцями цієї культури, характерною рисою якої було широке розповсюдження кам'яного рубила — масивного знаряддя мигдалеподібної форми з двобічною обробкою — були архантропи і т. зв. «архаїчні сапієнси», які 500—200 тис. років тому загалом освоїли Південь, Центр і Схід континенту, включаючи терени сучасної України і Польщі. Найбільш відомі пам'ятки ашельської культури в Україні знаходяться біля селища Королеве у Закарпатті; с. Лука Врублевецька у Подністров'ї; м. Житомира в Правобережному Поліссі; м. Амвросіївки в Донбасі, в Криму тощо<sup>4</sup>. Що ж до Польщі, то найдавніші свідчення життєдіяльності першолюдей, які датуються близько 500—370 тис. років тому, виявлені в околицях с.Тжебніци і с.Руско поблизу м. Стжегом у передгір'ї Судетів<sup>5</sup>.

Ще донедавна вважалося, що витоки найдавніших міграцій первісних людей на терени Європи слід шукати на південному сході, зокрема в Кавказькому регіоні. Однак дослідження ранньопалеолітичної стоянки поблизу селища Королеве в Закарпатті, найнижчий шар якої датується близько 1 млн. років тому,

змусили докорінно змінити ці уявлення. Весь комплекс даних, отриманих під час розкопок цієї унікальної багатошарової пам'ятки під керівництвом київського археолога В. Гладиліна, переконливо свідчить про те, що заселення теренів України та Польщі відбувалося з Центральної Європи та Балкан<sup>6</sup>.

Кісткові рештки людини ашельської доби — велика рідкість, кожна така знахідка стає справжньою науковою сенсацією. На теренах України і Польщі їх поки що не виявлено. Однак фізичні риси «праєвропейців», які залишили тут найдавніші археологічні пам'ятки, можна реконструювати на підставі знахідок в інших країнах Європи, а саме: нижньої щелепи людини, яка жила близько 500 тис. років тому (місцезнаходження біля м. Гейдельберг в Німеччині); черепа двадцятирічного мисливця, вбитого десь 400 тис. років тому (печера Араго в Східних Піренеях у Франції); фрагмента потиличної кістки, яка датується цим же часом (стоянка біля с. Вертешселеш в Угорщині); гарної збереженості кістяк чоловіка, який помер близько 300 тис. років тому (печера Петралона біля м. Салоніки в Греції) тощо. (Рис. 1, 2).

Усі ці розрізнені знахідки мають одну спільну рису: мозаїчне переплетіння дуже архаїчних і більш сучасних ознак морфологічної будови,



**Рис. 1.** «Архаїчний сапієнс» із Араго (скульптурна реконструкція Г. Лебединської)



**Рис. 2.** Реконструкція посмертної пози «архаїчного сапієнса» із Петралони (за А. Пуляносом)

що й дало підстави для виокремлення «архаїчних сапієнтів». Згідно із сучасними уявленнями, вони належали до біологічного виду *Homo heidelbergis* («гейдельберзька людини»), який сформувався на теренах сучасної Африки близько 800–900 тис років тому<sup>7</sup>. Саме він, на думку багатьох вчених, був найдавнішим різновидом людини сучасного фізичного типу.

За даними археології, основу життєдіяльності «гейдельберзької людини» складало загінне полювання на великих тварин, ефективність якого забезпечувалась багатьма чинниками, а саме: спільними узгодженими діями членів первісних колективів, наявністю досконалих знарядь, використанням вогню. У пошуках здобичі колективи «архаїчних сапієнтів» постійно переміщались із місця на місце, поступово розвідуючи регіони з помірним, прохолодним кліматом. Рятуючись від холоду, вони активно освоювали печери і навчилися будувати штучні житлові конструкції.

Приблизно 150 тисяч років тому під час останнього міжльодовикового періоду на теренах Європи і в деяких інших регіонах Старого світу з'явилися пам'ятки мустьєрської культури (від назви гроту Ле Мустьє у Франції), творцями якої були люди, названі палеоантропами, або неандертальцями. Судячи з географії основних знахідок, більшість європейських неандертальців мешкала в прильодовиковій зоні. В їхній зовнішності було багато рис, пов'язаних з адаптацією до суворих кліматичних умов. (Рис. 3).

Неандертальці досягли значних успіхів у найрізноманітніших сферах життєдіяльності. Вони виготовляли і застосовували різноманітні кам'яні, кістяні та дерев'яні знаряддя й успішно полювали на великого звіра — мамутів, носорогів, бізонів, ведмедів тощо. Ці першолюди остаточно оволоділи вогнем і навчилися не лише використовувати природні укриття, а й будувати житло. Залишки одного з них виявив львівський археолог О. Черниш<sup>8</sup> на високому схилі правого берега Дністра неподалік від села Молодово в Північній Буковині. За виробничими навичками та рівнем інтелекту неандертальці залишили далеко позаду своїх



Рис. 3. Неандерталець із Ля Шапель-о-Сен (скульптурна реконструкція М. Герасимова)

попередників. Вони замислювались над сутністю буття, створивши в своїй уяві абстрактну картину дійсності, що їх оточувала. Неандертальців хвилювала смерть одноплемінників: саме в добу мустьє з'явилися перші поховання<sup>9</sup>. З розвитком абстрактних уявлень пов'язаний і властивий їм культ печерного ведмедя, зафіксований на багатьох мустьєрських стоянках Європи. З мустьєрською добою пов'язані і найдавніші витоки мистецтва. Одним із його зразків є профіль тварини, прокреслений крем'яним ножом на променевій кістці бізона, виявленій львівським археологом О. Ситником під час розкопок стоянки Пронятин поблизу Тернополя. Тварина зображена на повний зріст з прямими ногами, запалим животом і вигнутою спиною. Якість зображення свідчить про високу художню майстерність первісного митця<sup>10</sup>.

У різних регіонах України сьогодні налічується понад 50 неандертальських стоянок.

Найбільше їх у Криму, де в гроті Киїк-Коба поблизу Сімферополя відкрито також поховання жінки і немовляти. Неандертальці освоїли і Південь Польщі: найдавніші знаряддя, виготовлені ними, виявлено на стоянках Рацібуж-Студзєнна і Кроводза. Добре відома також стоянка мустьєрської доби в печері Темній в с.Ойцове поблизу Кракова, яку нині мають змогу відвідувати туристи. У печері Рай біля м. Кельце збереглися знаряддя, подібні до тих, які знаходять на неандертальських стоянках середнього Дунаю. Тут же під час розкопок знайдено близько 300 рогів оленів, розташування яких нагадувало оборонну лінію, призначену для захисту входу до печери<sup>11</sup>.

Приблизно 40–35 тис. років тому розпочалася доба верхнього палеоліту, коли земну кулю населили неантропи («нові люди»), або кроманьйонці (від назви гроту Кро-Маньйон у Франції), так звані *Homo sapiens sapiens*, до яких належать всі сучасні люди. Згідно з гіпотезою американського генетика А. Уілсона (у фаховій літературі вона має кілька назв: «африканської Єви», «мітохондріальної Єви» або «Ноевого ковчега»), все сучасне людство походить від однієї жінки, яка жила на Африканському континенті на Південь від Сахари 100–200 тис. років тому<sup>12</sup>. Близько 100 тис. років тому перші колективи неантропів з'явилися в Передній Азії, де вони співіснували з неандертальцями понад 60 тис. років. Згодом у їхньому середовищі відбувся різкий демографічний сплеск, що спричинився до масових міграцій в різні кінці Старого Світу. Під час цих міграцій колективи неантропів зустрілися з неандертальцями, які, на думку багатьох сучасних вчених, не витримали конкуренції з ними і незабаром вимерли. Все ж між прийшлими популяціями і «старожилами» Європи могла мати місце метисація<sup>13</sup>. (Рис. 4).

Доба верхнього палеоліту характеризується значними досягненнями в розвитку матеріальної та духовної культури первісних людей. У цей час з'явилися нові технічні прийоми обробки кременю, значно різноманітнішим став кам'яний інвентар, який включав до 100

типів знарядь. Дедалі ширше для виготовлення знарядь використовувались кістка, ріг, бивень мамута. Поширились складені знаряддя, перші механізми — списометалки, що значно збільшували відстань, на якій мисливець міг уразити ціль. Справжньою науковою сенсацією стало відкриття в печері Облазовій поблизу м. Новий Тарг найдавнішого в світі бумеранга, виготовленого близько 30 тис. років тому.

Життєдіяльність європейських неантропів, основу якої складало полювання на великого звіря, проходила в умовах суворого клімату прильодовикової зони. У зв'язку з цим вони часто жили в печерах та гротах і споруджували штучні житла, які розрізнялись розмірами, формою, конструкцією. Переважали округлі споруди діаметром 5–6 м, що зовні нагадують яранги сучасних мешканців полярної зони. «Фундаментом» таких споруд слугували присипані землею черепи, лопатки і щелени;



Рис. 4. Мисливець із гроту Кро-Маньйон (скульптурна реконструкція М. Герасимова)

каркасом — бивні мамутів та товсті жердини, вкриті шкурами тварин. Чимало таких жител виявлено на теренах України (поселення Мізин на р. Десна, Межиріч на р. Рось, Добраничівка в басейні р. Супонь, Радомишль на р. Тетерев тощо)<sup>14</sup>. Пересічна верхньопалеолітична стоянка налічувала 4–6 жител, де мешало близько 50 осіб<sup>15</sup>. Багато верхньопалеолітичних пам'яток досліджено і на теренах Польщі. Найдавніші з них виявлено в с. Джержислав'ю поблизу м. Глубчице, Кракові-Звежиньцу, Мамонтовій Пещері в Вежхов'є, печері Локетка в с. Ойцув, печері Облазовій біля м.Новий Тарг (ці пам'ятки датуються 40–35 тис. років тому). 18–12 тис. років тому люди вже досить густо заселили передгір'я Судет і Карпат, де в печері Машицкій біля м. Олькуш (Верхня Силезія) знайдено кам'яні предмети специфічної форми, які, на думку вчених, використовувались під час церемоній, пов'язаних з магічними діями<sup>16</sup>. Там же було виявлено кісткові рештки 16 осіб: чоловіків, жінок, дітей.

Верхній палеоліт — епоха розквіту первісного мистецтва: печерного живопису, скульптури, гравіювання, які вражають своєю майстерністю, емоційним забарвленням, виразністю та динамізмом. Основу сюжетів складали зображення звірів, рідше — людей (частіше — жінок). Близько 20 фігурок «Венер» завбільшки переважно 5–10 см було виявлено під час розкопок Мізинського поселення<sup>17</sup>. В 1954–1961 роках при розкопках найбільшого житла-яранги, яке оригінальністю конструкції, міцністю і пропорційністю помітно вирізнялося серед інших штучних споруд цієї пам'ятки, було знайдено кістки мамута, розмальовані вохрою — фарбою природного походження, що широко використовувалась первісними людьми в печерному малярстві, магічних обрядах і чаклунських церемоніях. На думку вчених, ці кістки є найдавнішими в світі ритмо-ударними музичними інструментами<sup>18</sup>.

Приблизно 12–10 тис. років тому на земній кулі відбулися глибокі кліматично-географічні зміни, спричинені загальним потеплінням. Льодовий панцир, що тисячоліттями скову-

вав Європу, повільно відповз на північ і через деякий час звільнив береги глибокого прісноводного озера на місці сучасного Балтійського моря. Це величезне водоймище, рівнем значно вище від Світового океану, було відгороджене від Атлантики гігантською крижаною греблею. Після прориву льодової перемички біля гори Білінген у Центральній Швеції рівень цього холодного прильодовикового озера впав на 30 м, і воно заповнилося теплими солоними водами Атлантичного океану, що викликало різке потепління й зволоження клімату. На теренах України і Польщі, як і скрізь у Північній півкулі, поступово склалася сучасна гідрофізична мережа й виникли ландшафтні структури помірної зони: ліс, лісостеп і степ. Настала нова геологічна епоха — голоцен, яка триває й нині.

Початок голоцену збігся з початком нової історичної доби — мезоліту, або середнього кам'яного віку. В нових кліматично-географічних умовах первісні громади освоїли й нові форми господарювання. Зникли мамонти та інші великі тварини прильодовикової зони, а з ними й колективне загінне полювання. Мисливці мезолітичної доби були змушені перейти до індивідуального пошуку здобичі й винайшли лук — далекобійну дистанційну зброю<sup>19</sup>. Людина вперше приручила собаку, що стала її вірним помічником.

На теренах України сьогодні відомо понад 300 мезолітичних пам'яток. Серед них — і довгочасні поселення із залишками жител, де могли мешкати від 50–60 до 100–150 осіб, і короткотривалі стоянки, і поодинокі поховання, і колективні родові некрополі<sup>20</sup>. Зібрані під час розкопок цих пам'яток остеологічні колекції не мають собі рівних у світі. За підсумками краніологічних досліджень з'ясовано, що за мезолітичної доби на теренах України мешкали носії різних антропологічних варіантів, що мали як північне (могильники Василівка I, II), так і південне походження (могильник Волоське)<sup>21</sup>. (Рис. 5).

Багато мезолітичних стоянок виявлено і на теренах Польщі, значну частину яких фахів-



Рис. 5. 1) Чоловік із мезолітичного могильника Василівка III (скульптурна реконструкція Г. Лебединської);  
2) Чоловік із мезолітичного могильника поблизу с. Волоське (скульптурна реконструкція Т. Сурніної)

ці-археологи відносять до культури Коморниця. Типологічно вона близька до культури Кудлаївка, пам'ятки якої локалізуються на Українському Поліссі. Обидві культури, межі між якими дуже умовні, належать до однієї і тієї ж історико-культурної спільноти — Дювенсі<sup>22</sup>.

У добу мезоліту значно зростає чисельність населення Європи, що спричинило розвиток нових форм господарства. Значні зміни в життєдіяльності людей мали місце в наступну історичну епоху — добу неоліту.

<sup>1</sup>Leakey L., Tobias P., Napier J. A new species of the genus *Homo* from Olduvai Gorge // *Nature*, 1964. — V. 202. — № 4927.

<sup>2</sup>Детальніше про це: Сегеда С. Антропология. — К., 2001. — С. 177.

<sup>3</sup>Природа и древний человек (Основные этапы развития природы, палеолитичес-

кого человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене) / Лазуков Г., Гвоздовер М., Рогинский Я. и др. — М., 1981. — С. 42–53.

<sup>4</sup>Давня історія України: В 3 х т. — К., 1997. — Т. 1. Первісне суспільство. — С. 28, 29, 32.

<sup>5</sup>Kaczanowski P., Kozłowski J. Najdawniejsze dzieje ziem polskich // *Wielka historia Polski*. — Kraków, 1998. — Т. 1.

<sup>6</sup>Гладилин В., Ситливый В. Ашель Центральной Европы. — К., 1990. — С. 25–38.

<sup>7</sup>Зубов А. Палеоантропологическая родословная человечества. — М., 2004. — С. 211, 227.

<sup>8</sup>Елинек Я. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. — Прага, 1982. — С. 237.

<sup>9</sup>Зубов А. Неандертальцы: что известно о них современной науке // *Этнографическое обозрение*. — 1999. — № 3. — С. 67–73.

- <sup>10</sup>Ситник О. Деякі аспекти походження первісного мистецтва у світлі нових фактів // Народознавчі зошити (двомісячник). — 1966. — Зошит 1 (7). — Січень-лютий. — С. 20.
- <sup>11</sup>[http://pl.wikipedia.org/wiki/Prehistoria\\_ziem\\_polskich](http://pl.wikipedia.org/wiki/Prehistoria_ziem_polskich)
- <sup>12</sup>Wilson A., Cann R. The recent African genesis of humans // *Scientific American*, 1992. — V. 266. — № 4. — 68–73.
- <sup>13</sup>Детально про це див.: Зубов А. Палеоантропологическая родословная ... — С. 323–336.
- <sup>14</sup>Пидопличко И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1976.
- <sup>15</sup>Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 12.
- <sup>16</sup>[http://pl.wikipedia.org/wiki/Prehistoria\\_ziem\\_polskich](http://pl.wikipedia.org/wiki/Prehistoria_ziem_polskich)
- <sup>17</sup>Давня історія України (в трьох томах). — Т. 1 — Первісне ... — С. 98.
- <sup>18</sup>Бибииков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981.
- <sup>19</sup>Станко В., Гладких М., Сегада С. Історія первісного суспільства. — К., 1999. — С. 13.
- <sup>20</sup>Давня історія України. — Т. 1 — Первісне ... — С. 119.
- <sup>21</sup>Гохман И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). — М., 1966.
- <sup>22</sup>Залізняк Л. Біля витоків етнічного поділу людства // Етнічна та етнокультурна історія України. — К., 2005. — Кн. 2. — Т. 1. — С. 11.

This article opens a series of lectures of the history, ethnology, anthropology and archeology of Sergiy Segeda.

## ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ СУЧАВСЬКОГО ПОВІТУ РУМУНІЇ

Антоній МОЙСЕЙ

У процесі еволюційного розвитку етносів одним з найважливіших чинників є національна ідентифікація. Якщо на території становлення етносу людина від народження засвоює мову, культуру, традиції рідного їй етнічного середовища, то на територіях, відмежованих від основного національного масиву, цей процес ускладнюється, що веде або до появи етнічної самосвідомості, або до асиміляції іншим народом. Розглядаючи проблеми етнокультурної ідентичності української меншини Сучавського повіту Румунії, слід підкреслити той факт, що здавна територія Буковини (Чернівецька область України та Сучавський повіт Румунії) з її змішаним україно-румунсько-молдавським населенням була етнічним рубежем між східно-романською та східнослов'янською культурами. У результаті зміни державних кордонів на сучасному етапі частина українського населен-

ня компактно проживає у її південній частині. Більшість цих українських сіл знаходилися на території, яка з 1774 до 1918 р. була підпорядкована Австрії (Австро-Угорщині), а з 1918 до наших днів належить до складу Румунії.

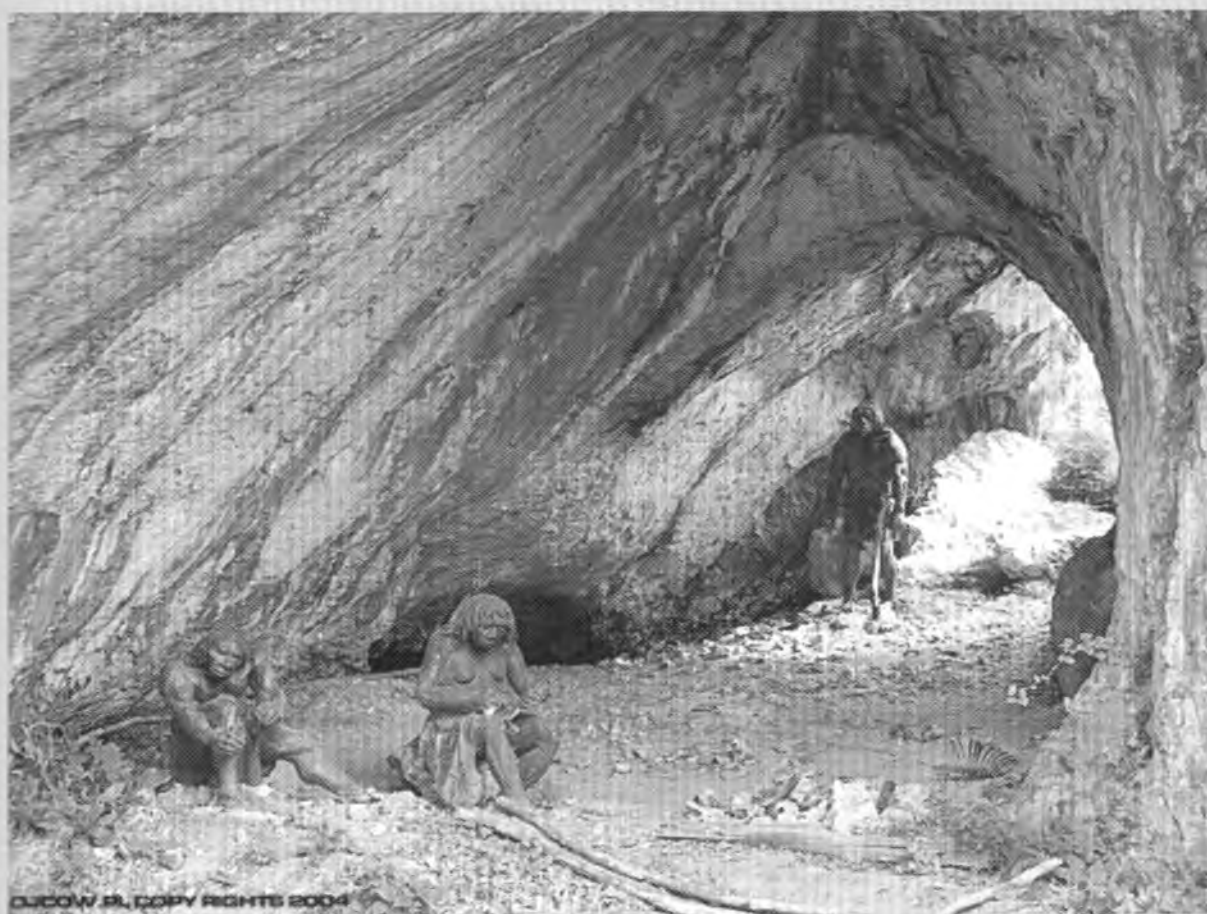
Територія Буковини була відзначена «унікальним фольклорним заповідником» (О. Курчакін) [8, 99–103], ареалом «слов'янсько-неслов'янської мовної інтерференції», що належать до так званих архаїчних зон (М. Толстой) [17, 56]. Щодо збереження традиційної культури українського населення південної частини Буковини І. Ребошак, відомий румунський фольклорист українського походження, вважає карпатську зону з гуцульським населенням однією з найбільш консервативних на території Румунії [13, 6–10].

Проблематика розвитку української меншини на території Румунії (у тому числі на

*Ілюстрації до статті С. Сегеди «Первісне заселення Європи.  
Найдавніша людність на теренах України та Польщі*



Реконструкція мустьєрського житла в Молодово (за О. Чернишем)



Стоянка мустьєрської доби в печері Темна біля с. Ойцове (Польща)





Мамонтова печера поблизу с. Вежхов'є (Польща)



Загальний вигляд Мізинського верхньопалеолітичного поселення

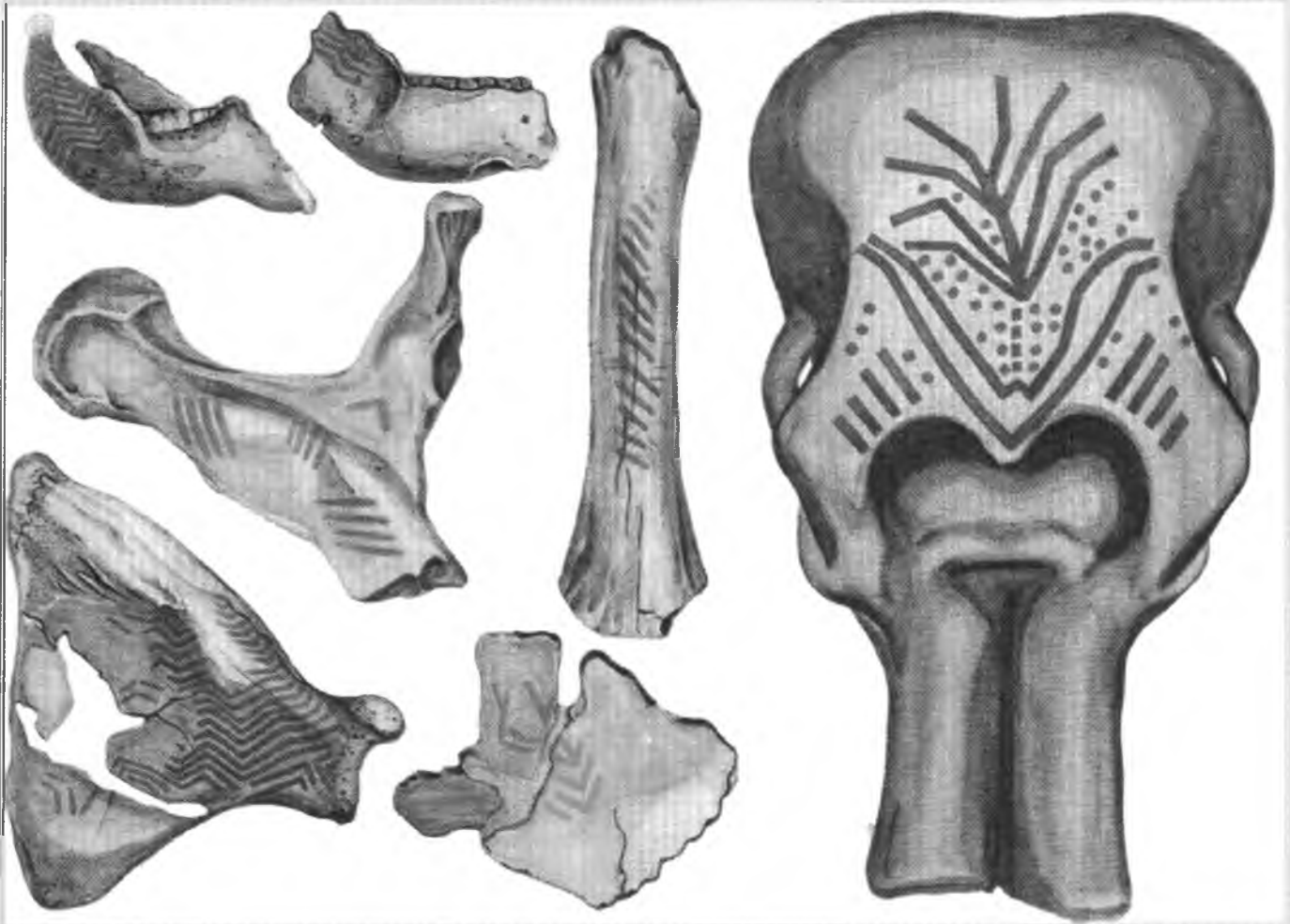


Реконструкція зовнішнього вигляду дівчинки з однієї з найдавніших мустьєрських стоянок Лагар Вільхо (Португалія, 24,5 тис. років тому), в зовнішності якої поєднуються риси неандертальської та кроманьйонської людини

Знаряддя із гальки зі стоянки Королеве (Україна). 800 тис. рок. тому



Зображення звіра на кістці з мустьєрського шару стоянки Пронятин (за О. Ситником)



Мізинський музичний комплекс із кісток мамонта

Найдавніший у світі бумеранг  
(близько 30 тис. років тому).  
Печера Облазова (Польща)



Музичний інструмент (?) із Мамонтової  
печери. Свисток (?)